

УДК 332.33:631

А.М. Москаленко, канд. екон. наук

Інститут сільськогосподарської мікробіології та агропромислового виробництва НААН, м. Чернігів, Україна

РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

А.М. Москаленко, канд. экон. наук

Институт сельскохозяйственной микробиологии и агропромышленного производства НААН, г. Чернигов, Украина

РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Anatolii Moskalenko, PhD in Economics

Institute of Agricultural Microbiology and agricultural production NAAS, Chernihiv, Ukraine

RATIONAL USE OF AGRICULTURAL LANDS: THEORY AND PRACTICE

Досліджено сутність однієї з найактуальніших проблем аграрної науки – формування раціонального землекористування. Виявлено, що підходи до раціонального землекористування ґрунтувались на розумінні цієї проблеми на рівні певних часових вимірів. Розглянуто нинішній стан сільськогосподарського землекористування й охорони ґрунтів в Україні, зокрема в зоні Полісся. Виокремлено основні складові критичної ситуації досліджуваної проблеми. Запропоновано авторське трактування категорії “раціональне землекористування” та основні напрями його досягнення в сучасних умовах господарювання.

Ключові слова: раціональне землекористування, охорона ґрунтів, ефективність.

Исследовано сущность одной из самых актуальных проблем аграрной науки – формирование рационального землепользования. Выявлено, что подходы к рациональному землепользованию базировались на понимании этой проблемы на уровне определенных часовых измерений. Рассмотрено нынешнее состояние сельскохозяйственного землепользования и охраны почв в Украине, в частности в зоне Полесья. Выделены основные составляющие критической ситуации исследуемой проблемы. Предложена авторская трактовка категории «рациональное землепользование» и основные направления его достижения в современных условиях ведения хозяйства.

Ключевые слова: рациональное землепользование, охрана почв, эффективность.

Investigational essence one of the most actual problems of agrarian science is forming of rational land-tenure. It is shown that approaches to sustainable land use based on an understanding of the problem at some time measurements. The present state is considered with agricultural land-tenure and guard of soils in Ukraine, in particular in the area of Polissya. The basic constituents of critical situation of the probed problem are selected. Author interpretation of category is offered «rational land-tenure», and basic directions of his achievement in the modern terms of ménage.

Key words: rational land-tenure, soil conservation, efficiency.

Постановка проблеми. Раціональне використання сільськогосподарських земель і відтворення родючості ґрунтів – найактуальніші і найскладніші проблеми вітчизняної та зарубіжної аграрної науки. Нераціональне використання земель обмежує і стримує соціально-економічний розвиток країни, негативно впливає на здоров'я людини, призводить до деградації стану навколишнього середовища. Саме ці актуальні проблеми потребують окремих досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Світова практика підтверджує тезу, що головними джерелами процвітання будь-якої держави є її земельні ресурси. Саме тому в Конституції України (ст. 14), Земельному кодексі України (ст. 1), Цивільному кодексі України (ст. 373) визначено, що земля є основним національним багатством і перебуває під особливою охороною держави [1; 2; 3].

Вимога раціональності використання землі відображена в Земельному кодексі України, стаття 5 якого визначає забезпечення раціонального використання та охорони земель принципом земельного законодавства [2]. В базовому законодавчому акті у сфері екології (Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища») зазначено, що використання природних ресурсів здійснюється з додержанням раціонального та економного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій [4].

Однак ані в Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища”, ані в Земельному кодексі України не надано визначення “раціональне використання землі”. Крім відсутності визначення “раціональне використання земель”, в актах земельного законодавства міститься чимало неузгоджень. Зокрема, в чинному Земельному кодексі України (ст. 91, 96) та Законі України “Про оренду землі” (ст. 22) серед обов’язків власників земельних ділянок, землекористувачів та орендарів не закріплена обов’язковість їхнього раціонального використання, а вказано лише на обов’язковість їхнього цільового використання. Акцентуємо, що поняття “раціональне використання землі” значно ширше, ніж лише цільове їхнє використання [2; 5].

Питання раціонального використання й охорони земельних ресурсів завжди були в центрі уваги українського суспільства. Проте залежно від стадії його розвитку ця проблема розглядалася по-різному. Як наслідок, і визначення поняття “раціональне землекористування” розглядалося крізь призму певного часового виміру.

Поняття “раціональне використання земель” розроблялось ще в радянський період. Зокрема, відомий український учений П.Ф. Веденічев зазначав, що під терміном “раціональне використання земельних ресурсів” слід розуміти доцільність, повноту і ступінь ефективності використання земель [6]. Більш розширене трактування “раціонального використання земель” зробив інший український науковець Д.І. Гнаткович, який під “раціональним” розуміє правильне, доцільне, науково обґрунтоване використання земель з погляду міжгалузевого розподілу земельного фонду країни між категоріями земель та землекористувачами [7, с. 60]. Далі він стверджує, що в умовах соціалізму “раціональне землекористування” – це активне залучення всіх земель, залежно від їхньої якості, в обіг для покращення земель та охорони навколишнього середовища. І водночас наводить дуже суперечливу з погляду сьогодення думку: “Чим вища питома вага розораних земель, тим раціональніше вони використовуються” [7, с. 62].

Як трактують термін “раціональне землекористування” сучасні українські вчені? О.І. Бочко стверджує, що раціональне землекористування означає максимальне залучення до господарського обігу всіх земель та їхнє ефективне використання за основним цільовим призначенням, створення найсприятливіших умов для високої продуктивності сільськогосподарських угідь і одержання з одиниці площі максимальної кількості продукції за найменших затрат праці та коштів [8]. В.М. Русан вважає, що “раціональність землекористування полягає в одержанні найбільшого економічного ефекту від вирощування культур, який здатна давати земельна ділянка з урахуванням природно-економічного розташування” [9, с. 29]. Змістовне наповнення терміна “раціональне землекористування” О.І. Бочком і В.М. Русаном є досить широким і не завжди однозначним. Г.З. Бриндзя вважає, що раціональним повинно вважатись тільки таке використання земель, при якому поряд із виробництвом економічно доцільної кількості продукції зберігається екологічна рівновага всіх природних факторів [10]. Відмінністю цього трактування від попередніх є використання разом з економічною також екологічної складової. Важко не погодитись з А.В. Кучером, який зазначає, що зміст “раціональне використання земельних ресурсів” і дотепер трактується здебільшого неоднозначно [11].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Серед принципових питань, які потребують подальших досліджень, залишається визначення сутності категорії “раціональне землекористування”, адаптованої до сучасних умов господарювання. Так само залишаються недостатньо опрацьованими регіональні особливості землекористування.

Мета статті. Метою цього дослідження є визначення сутності категорії “раціональне землекористування” та регіональні особливості землекористування в сучасних умовах господарювання.

Виклад основного матеріалу. Визначення змісту раціонального землекористування, на нашу думку, повинне ґрунтуватись як на сучасних напрацюваннях вітчизняної науки, так і на зарубіжному досвіді вирішення подібних проблем.

Слід відзначити, що в документі “Порядок денний на XXI століття”, прийнятому ООН на Міжнародній конференції з навколишнього середовища і розвитку, що відбулася в Ріо-де-Жанейро в 1992 р., в одному з основних рішень щодо раціонального використання земельних ресурсів задекларовано: “Наша мета – використовувати землю в такий спосіб, щоб отримувати від цього на стійкій основі найбільшу користь... соціальний і економічний розвиток необхідно пов’язати з охороною і поліпшенням навколишнього середовища” [11, с. 66].

У сучасних умовах господарювання поняття “раціональне використання земель”, на наш погляд, слід трактувати як “комплексний результат економічного, соціального та екологічного ефекту, отриманого від використання землі в господарській діяльності людини зі збереженням її природних властивостей”.

Що відбувається на практиці у сфері господарювання? Реальний стан справ із сільськогосподарським землекористуванням надзвичайно складний. Особливо серйозні проблеми виникли з охороною земельного фонду, зокрема щодо сталості землекористування. У процесі перерозподілу і приватизації земельного фонду порушено сівозміни, подрібнено земельні масиви сільськогосподарських угідь, втрачено рубежі та елементи контурно-меліоративної організації території. Не реалізовано можливості вилучення із сільськогосподарського обігу майже 5 млн га малопродуктивних, сильноеродованих і деградованих угідь. Передача їх у приватну власність унеможливила реалізацію системи заходів щодо консервації вказаних земель.

Велике занепокоєння викликає той факт, що нові агроформування, створені на засадах орендних відносин, у переважній більшості користуються короткостроковою орендою. Але це ж прямий шлях до виснаження родючості ґрунтів і погіршення якісного стану земель взагалі, що підтверджується даними агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення: близько 8–10 млн га угідь належать до групи кислих, 2,5 млн га – солонцевих. При цьому понад 50 % земель характеризуються низьким і середнім умістом рухомих форм фосфору і 30 % – калію. Втрати гумусу становлять у середньому 0,5–0,7 т/га на рік, причому найбільші втрати зафіксовані в зоні Полісся.

Сучасний стан ґрунтового покриву країни викликає серйозну стурбованість унаслідок значного поглиблення деградаційних процесів. Найбільш характерними й поширеними типами деградації ґрунтів в Україні є дегуміфікація, зменшення вмісту рухомих поживних елементів (43 % загальної площі), переуцільнення, знеструктурення (39), запливання й кіркоутворення (38), водна ерозія (17), підтоплення, заболочування (14), забруднення радіонуклідами (11), вітрова ерозія (11), забруднення важкими металами, пестицидами та іншими токсикантами (8–10 %) тощо. До цього необхідно додати втрату земель сільськогосподарського призначення під час видобутку корисних копалин, захаращування земель комунально-побутовими відходами. При цьому в багатьох випадках з обігу вилучаються цінні сільськогосподарські угіддя. За розрахунками різних установ, площі деградованих і малопродуктивних земель у складі орних земель коливаються від 5–6 до 10–12 млн га [11, с. 22].

Деградаційні процеси, поширені на ґрунтах України, спричиняють, за різними оцінками, зниження продуктивності основних сільськогосподарських культур від 10–12 до 40–60 %. Це зумовлює необхідність постійного контролю стану ґрунтів, що є основою для теорії і практики управління ґрунтом, його екологічними та продуктивними функціями.

Експертне оцінювання економічних збитків (дані за 2013 р.) від поширення деградації ґрунтів в Україні орієнтовно на площі 10 млн га показало, що загальний економі-

чний збиток (втрати доходу (виручки) від реалізації) через недобір урожаю становить 14 млрд грн, загальний обсяг втраченого прибутку через недобір урожаю (за умови фактичного рівня рентабельності у 2013 р.) дорівнює 1,4 млрд грн, або 15,5 % від прибутку з реалізації продукції рослинництва аграрними підприємствами у 2013 р. [11, с. 24]. І це при тому, що витрати на здійснення природоохоронних заходів мізерні – становлять лише 0,5 % ВВП, тоді як у країнах Східної Європи – 1–4 % ВВП [12].

Наші комплексні дослідження землекористування по одній з найбільших областей Полісся – Чернігівській, показали як характерні для природно-кліматичної зони тенденції, так і регіональні відмінності. Недостатні обсяги застосування добрив, відсутність інших значних джерел поповнення ґрунтів елементами живлення зумовили, починаючи з 1993 року, формування в землеробстві гостродефіцитного балансу гумусу та поживних речовин.

За період з 1996 по 2010 рр. у середньому по області вміст азоту, що легко гідролізується, зменшився на 5,6 % і становить 101 мг/кг ґрунту; вміст рухомого фосфору знизився на 19 % і становить 105 мг/кг ґрунту при оптимальному 150/180 мг/кг; зменшення запасів калію становило 16 %, – до 73 мг/кг при оптимальному 120–170 мг/кг [13].

Результати агрохімічного обстеження орних земель зони Полісся Чернігівської області свідчать про те, що азот знаходиться в першому мінімумі. Основними причинами недостатнього вмісту та зниження азоту у ґрунтах є такі: малогумусність ґрунтів, яка обумовлена їхнім генезисом; внесення органічних добрив у незначних кількостях; недотримання сівозмін; низький рівень культури землеробства [14].

Уміст рухомих форм фосфору також зменшується з кожним наступним туром. Низький рівень вмісту рухомих форм сполук фосфору в ґрунті значною мірою пояснює отримання невисоких урожаїв сільськогосподарських культур.

Оптимальний режим калійного живлення сільськогосподарських культур не лише сприяє формуванню високих урожаїв, але й значно впливає на якість продукції рослинництва. При нестачі калію збільшується небезпека шкідливого впливу на рослини екстремальних погодних умов. Незначне збільшення запасів калію в орному шарі останніми роками обумовлено, крім природної відновлювальної здатності ґрунтів, ще й внесенням в орний шар значних обсягів соломи та рослинних решток [14].

Серед великої кількості показників родючості ґрунту одним із основних є ступінь кислотності ґрунту. Природні й антропогенні чинники зумовили найбільше поширення кислих ґрунтів у зоні Полісся, що призвело до зниження родючості і продуктивності цих ґрунтів. За даними ІХ туру кислі ґрунти у поліській зоні були поширені на площі 156 тис. га, що становить 68 % обстежених орних земель. Дані показники вищі порівняно з показниками VI туру, коли площі кислих ґрунтів становили 39 % [15].

За підвищеної кислотності погіршується азотне і фосфорне живлення рослин, на 20–40 % знижується ефективність використання рослинами діючої речовини з мінеральних добрив, пригнічується життєдіяльність агрономічно цінних бактерій. У кислому ґрунті інтенсивно розвиваються мікроскопічні гриби, що зумовлює поширення хвороб. За даними ДУ «Чернігівський обласний державний проектно-технологічний центр охорони ґрунтів і якості продукції», залежно від ступеня кислотності ґрунту урожайність різних сільськогосподарських культур знижується на 20–30 %, а в окремих випадках – на 69 %.

Інтегральним показником родючості ґрунту є вміст гумусу. В середньому по поліській зоні, за даними останнього туру, вміст гумусу становить 1,77 %, що нижче від оптимального для зони Полісся рівня на 0,83 %. Враховуючи, що останнім часом частина малогумусних ґрунтів, які не обробляються, не обстежувалася, то фактично середній вміст гумусу може бути значно нижчим.

Висновки і пропозиції. Зважаючи на вищевикладене, дійшли висновку, що за таких умов обов'язково потрібно проводити комплекс заходів з раціонального використання сільськогосподарських земель, покращення якісних характеристик ґрунтів, які розроблені нами для зони Полісся, зокрема підвищення вмісту гумусу у ґрунті [11, с. 147–174]. Невід'ємною складовою раціонального землекористування також є внесення достатньої кількості органічних і мінеральних добрив, вапнування кислих ґрунтів та дотримання раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. з наст. змінами і допов. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. з наст. змінами і доповн. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. з наст. змінами і доповн. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page>.
4. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
5. Про оренду землі : Закон України від 6 жовтня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 46-47. – Ст. 280.
6. Веденичев П. Ф. Земельные ресурсы Украинской ССР и их хозяйственное использование / П. Ф. Веденичев. – К. : Наук. думка, 1972. – 176 с.
7. Гнаткович Д. И. Земельный кадастр: экономика землепользования / Д. И. Гнаткович. – Львов : Вища школа, Изд-во при Львов. ун-те, 1986. – 136 с.
8. Бочко О. І. Питання раціонального використання земельних ресурсів в сучасних умовах / О. І. Бочко // Економіка АПК. – 2010. – № 17 (1). – С. 151–155.
9. Русан В. М. Теоретико-методологічні аспекти раціонального сільськогосподарського землекористування / В. М. Русан // Економіка АПК. – 2008. – № 6. – С. 27–30.
10. Бриндзя Г. З. Формування сталого еколого-ландшафтного середовища як основи раціонального землекористування / Г. З. Бриндзя // Наука й економіка. – 2009. – № 3 (15), т. 2. – С. 129–133.
11. Раціональне використання ґрунтових ресурсів і відтворення родючості ґрунтів: організаційно-економічні, екологічні й нормативно-правові аспекти : колективна монографія / за ред. акад. НААН С. А. Балюка, чл.-кор. АЕНУ А. В. Кучера. – Х. : Смуґаста типографія, 2015. – 428 с.
12. Фурдичко О. І. Сталій розвиток сільських територій на засадах екологічнобезпечного агропромислового виробництва / О. І. Фурдичко // Вісник аграрної науки. – 2011. – № 3. – С. 5–8.
13. Мельник А. І. Родючість ґрунту: проблеми і перспективи / А. І. Мельник // Чернігівщина аграрна. – 2012. – № 20. – С. 13–14.
14. Агрохімічний стан ґрунтів та застосування добрив в Чернігівській області / А. І. Мельник, С. М. Каценко, Ю. Д. Матухно [та ін.] ; ред. А. І. Мельника. – Чернігів : ТОВ ВКФ “Диво”, 2012. – 92 с.
15. Кислотність і вапнування ґрунтів Чернігівщини / А. І. Мельник, О. І. Проценко, М. П. Мукосій [та ін.] ; за ред. А. І. Мельника. – Чернігів : ДУ “Чернігівський обласний державний проектно-технологічний центр охорони родючості ґрунтів і якості продукції”, 2011. – 76 с.